

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ УНІВЕРСАЛІЇ В ПРОЗІ ПИСЬМЕННИКІВ 1920-1930-х рр.

Анотація. У статті аналізується питання реалізації в художньому тексті універсальних культурно-історичних структур, зокрема цивілізаційних констант. Дослідження здійснено на базі вивчення творів прозаїків 20-30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: універсалія, дескриптор, мортальність, вітальність, генетивність.

Resume. The question of realization of universal cultural and historical structures, in the artistic text in particular civilization constants, are analyzed in the following article. Research is carried out on the base of study of writing of prosaists 20-30th XX c.

Key words: universalia, descriptor, mortality, vitality, genativity.

На сьогодні все більш активно в сучасному літературознавстві аналізуються особливості функціонування в текстах категорій загальнолюдського, всезагального, що беруть свої витoki у філософії та антропології. Універсальні виміри буття, втілені в літературній творчості письменників, зокрема в прозі 20-30-х рр. ХХ ст., розглядаються у працях таких дослідників, як Ю.Безхутрий, Н.Заверталюк, Д.Затонський, В.Мельник, В.Пахаренко, О.Романенко, Н.Слухай-Молотаєва, О.Турган, Г.Хоменко та інших. Однак всебічного аналізу всього корпусу текстів прози 1920-1930-х на сучасному етапі історії літературознавства ще не здійснено, що визначає актуальність запропонованого дослідження. У світлі цього метою статті є вивчення універсальї цивілізаційного походження в прозових творах означеного періоду.

Універсальні структури, на нашу думку, можна розглядати на двох основних рівнях – онтологічному та культурно-історичному. Цивілізаційні універсалії є культурно-історичними інваріантами-реаліями, що виникли в процесі вдосконалення суспільних відносин та науково-технічної революції. З-поміж багатьох визначень самого поняття цивілізації такою, що відбиває проблему цивілізаційних універсальї, є, наприклад, дефініція В.Лісового – та сфера “життєвого світу, яка є наслідком застосування “зразків”, “проектів” чи моделей - технологічних, економічних, етичних, правових, політичних” [9, 28]. Дослідники [8, 281] визначають кілька цивілізаційних універсальних категорій, головними серед яких, на наш погляд, є константи “гроші” та “залізо”.

Поява цивілізаційного інваріанта грошей, за О.Шпенглером, пов’язана з виникненням і розвитком міст, адже місто встановлює “на місце первинної цінності – землі, цінності, яка не може бути відокремлена від селянського життя та мислення, поняття *віддалених* від товарів *грошей*” [16, 99]. Поступове набуття грошима домінантної ролі у житті соціуму спричинило зрушення певних ціннісних орієнтацій людини, подекуди

навіть радикальну трансформацію. Тому підпорядкування свідомості індивіда універсалії грошей стало актуальною проблемою людства, відображеною в літературах різних країн.

В українській прозі 20-30-х рр. ХХ ст. інваріант “гроші”, як правило, втілюється з негативною семантикою, що корелює з онтологічними вимірами мортальності. Досить часто актуалізується спокусницьку (диявольську) сутність грошей: “...зеленою приманчивою і облудною скатертю стелиться перед очима всіх бейбі зелений долар. До цієї скатерті рвуться всі, падають, мучаться, вкінці йдуть на найпоганіші шляхи...” (М.Ірчан) [4, 371]. Подібне втілення універсальї грошей спостерігається й у російській літературі, зокрема у творчості М.Горького (наприклад, “Місто Жовтого Диявола”). І, що цікаво, мортальність грошей, їх негативний вплив на людину і суспільство в цілому відтворений переважно на прикладі західноєвропейського чи американського соціуму (втілення тоталітарної ідеологічної схеми, згідно з якою поза радянським світом панує хаос і смерть).

Особливу роль універсальї грошей відіграє у прозі В.Винниченка. В його авторській картині світу вона теж корелює з інваріантною структурою смерті, що розкривається в межах позарадянського топосу. Стихійна жадова мас до грошей нівелює духовність людей, а значить – і руйнує їх фізичне буття. Тотальний негативний вплив цієї цивілізаційної константи на свідомість людей реалізується через концепцію універсального рабства: “гроші... це ідеальний раб. (...) Це раб, який все знає, все вміє, все може” [2, 31]. Інваріантна структура грошей керує сферою підсвідомості мас у формі “психічного зараження” – як сприйняття певної стереотипної схеми світовідчуття. Через кореляцію з універсальєю смерті реалія грошей актуалізує семантику хвороби суспільства, існування в нереальному, “потойбічному” (на відміну від природного) просторі пекла – прокажельні (“Лепрозорій”), де всі сліпо живуть за одним принципом збагачення й одночасного

самознищення, повністю підпорядковуючи свою особистість соціальним процесам, пов'язаним із рецепцією універсалії смерті.

Інваріантна цивілізаційна структура “гроші”, за В.Винниченком, призводить до атомізації суспільства. Тому в масовій свідомості домінує фактор тотального відчуження – родового (етно-національного), соціального, індивідуального, нівеляція будь-яких аксіологічних категорій: “...де виникає питання грошей (рабовласництва), там летять до дідька не те що кохання, а всі відносини людей, дружба, радість, найбільша духовна близькість, любов до батьківщини” [2, 31].

У творчості інших письменників зрідка універсалія грошей може мати і позитивне трактування, навіть імортальну характеристику, яка, проте, все одно реалізується за умов кореляції з мортальною структурою, наприклад, у повісті М.Ірчана “Карпатська ніч”: “Гроші мають свою силу там, де покров смерті далеко” [4, 113]. Вияв вітальної функції грошей також здійснюється через кореляцію гроші – життя, відсутність їх – смерть: “...ви противні... вбиваєте мене, не даєте жити, я без грошей не можу!...” (О.Копиленко) [6, 112].

При констатації революційних змін у суспільному устрої універсалія грошей у прозі аналізованого періоду набуває нового вияву: ключова роль грошей у суспільстві змінюється пануванням людини, як наприклад, у П.Панча: “Тепер капітал ми з вами. То тільки хазяї на гроші надіялися” [12, 264].

Дескриптором універсалії грошей нерідко виступає золото. У прозі 20-30-х рр. це поняття корелює, проте, з багатьма іншими реаліями. Золото у природній його якості може мати мортальні виміри втілення. Приміром, у романі Ю.Яновського “Чотири шаблі” прагнення золота нівелює страх смерті: “...люди не відчували незручності та того позасвідомого, атавістичного жаху, що мусить бути в кожній живій істоті перед трупом того, хто належав до її ж роду, – люди цього не відчували, розкидаючи кістки, їх засліпило сяння жовтого металу” [17, 296].

Загалом універсалія грошей практично завжди в прозі 20-30-х рр. ХХ ст. корелює з онтологічним інваріантом смерті: або гроші спричиняють смерть людини, або їх роль утверджується тільки у зіставленні з усвідомленням смерті, або вони є втілення мортальної сутності державного устрою тощо.

Значно більш частотною в прозових творах письменників 1920-1930-х рр. є універсалія заліза (категорії “метал” і “залізо” у цих художніх текстах мають практично тотожне семантичне навантаження). Це зумовлюється соціоісторичними причинами. Революційні події покликали активний розвиток індустрії, а з нею – культ заліза. Як міцний метал воно вкорінює у

свідомості людини нову традиційну метафору: “залізний” стає синонімом сили: “Нам треба залізних духом людей: скрізь, скрізь – залізни, залізни!” (Г.Косинка) [7, 54]. Крім металу, іноді використовується також універсалія каменю як ознака влади людини над природою: “І там, де спогад про татарське безумство (...) тепер владна камінна хода переможця, тепер павутиння металевих сполучень, що силоміць засотують пагорби й долини” (А.Любченко) [10, 274].

Основними дескрипторами інваріантної категорії заліза у прозі 20-30-х рр. виступали реалії, прямо або опосередковано пов'язані з його переробкою – машина, завод, зброя, залізниця та ін. Саме цивілізаційна універсалія заліза та її дескриптори корелюють, найчастіше у творах письменників “червоного відродження”, із мріями про майбутнє, тобто реалізацією онтологічної категорії безсмертя. Так, у романі О.Копиленка “Визволення” головний герой Сава так уявляє собі майбутнє нового світу: “Фабрика, завод, машина виробляє для кожного солодку цукерочку щастя. Живи, втори, вихваляй день і славу перемоги природи...” [5, 84].

Важливим дескриптором універсалії заліза виступає в прозі 20-30-х рр. ХХ ст. концепт “машина”. Як зазначає дослідник М.Ігнатенко, до 20-х рр. ХХ ст. в українській літературі образ машини був практично відсутній: “...жорстке упереджене ставлення до Машини існувало (...) в українській літературі... до встановлення радянської влади з диктатурою пролетаріату, з культом індустріалізації в соціумі та робітничої тематики у віршових і белетристичних текстах. Точилася (...) боротьба між тими, хто Машину ангелізував, і тими, хто її демонізував” [3, 8]. Досить часто в українській прозі 20-30-х рр. спостерігається процес своєрідної сакралізації машини людиною, як це маємо, приміром, у “Повісті наших днів” П.Панча: “В сонячному сьайві круглі машини, мов рясні грона винограду, пишались коло ванн і всіма своїми блискучими гвинтиками відбивались у білих плитах підлоги” [12, 281].

Сакралізування машини людиною зумовлює персоніфікацію її образу, що іноді набуває досить специфічних форм. Так, наприклад, в романі Ю.Смолича “Сорок вісім годин” подано процес народження машини як живої істоти з використанням метафоризації елементів конвеєра, на якому збирається машина, через зіставлення з частинами тіла жінки з актуалізацією еротичного коду: “...на головному конвеєрі відбуваються *пологи* машини. Машина народжується, як і живе створіння (...) ...і все це (елементи машини – О.П.) несеться у вирі виробничого ритму всіма шляхами живлення – кров'яною системою конвеєрів – усі ці животворчі елементи і частки майбутньої дитини-машини (...) сюди до головного конвеєра. До остаточного складання, до остаточної

формації, щоб із піхви-брами викинути нову живу дитину” [15, 220]. Еротична семантика при реалізації машини присутня і в повісті “Вертеп” А.Любченка, в якій образ “землі-жінки” розкривається через очікування нею комбайнів, що мають реалізувати акт запліднення: “...гейкнуть двигуни й підуть гуляти, взявши кожний з собою по двадцять глибоких збудних плугів” [10, 281].

У прозі 20-30-х рр. можна зафіксувати також і негативні конотації втілення образу машини, що, як і сакралізація, є, на думку М.Ігнатенка, виявом реалізації своєрідного табу: “Табу на Машину в художній класиці – це, з одного боку, антиміф про її чудодійні можливості, а з другого (що могло теж прирівнюватися до різновиду антиміфу про неї), несприйняття її імортальної суті, яка полягала у відчуженні людей машиною від їхньої людської суті” [3, 8]. Крім того, впровадження машинної праці в сільському господарстві за тих соціальних умов означало втрату для багатьох робітників заробітку, на чому акцентувалося, зокрема, у творах з показом класової нерівності (найчастіше в письменників “червоного відродження”, наприклад, в А.Головка).

Негативні конотації втілення концепту машини можуть бути вираженими й через троп, приміром, на позначення експлуатації фізичних можливостей людини: “В широкій, страшенно душній кімнаті ганяли зовсім голі робітники і, хрипко погукуючи, виконували свою роботу з такою швидкістю, неначе вони були не люди, а машини” (М.Ірчан) [4, 168].

Універсалія заліза реалізується і через дескриптор залізниці, в якому простежуються подальші семантичні кореляції: залізниця – машина, залізниця – дім тощо: “...я покохав тебе, залізнице. Покохав, як батькову хату в робітничій оселі...” (О.Копиленко) [5, 29]. У романі О.Копиленка “Визволення” залізниця теж є атрибутом нового життя, “сталевою стежкою”, яка забезпечить безсмертя нової індустріальної цивілізації. Важливість залізниці для функціонування господарства акцентується у повісті О.Слісаренка “Плантації” за допомогою міфологеми крові: “Нею, як велетенською артерією, припливала й одливала кров виробництва” [14, 278].

Традиційним втіленням категорії заліза є реалія зброї. У прозових творах 20-30-х рр. вона нерідко експлікується через агресивний зооморфний код, що зумовлюється її безпосереднім зв’язком із онтологічною категорією смерті: “І холод, і присмерки збивали людей до купи коло кулемета і гармат, немов у цих сталевих потвор війни вони шукали поради в своїй безпорадності” (О.Слісаренко) [14, 144]. У повісті П.Панча “З моря” функціонування образу гармат супроводжується також втіленням хтонічності: “...гармати нагло заворушилися.

Вони, як пащі удавів, підвели свої чорні дула вгору, потім убік і грізно вп’ялися в місто” [12, 91].

Одним із головних корелятивів універсалії заліза також виступає реалія заводу. Образ заводу в прозі письменників 20-30-х рр., як правило, безпосередньо пов’язаний з артикулюванням його залізної сутності. Так, у романі Ю.Смолича “Сорок вісім годин” подано такий опис заводу: “...залізне шурхання машин, залізний тупіт деталей, залізне дихання потоку...” [15, 210]. Концепт заводу також може набувати сакралізованого втілення. Найявність цього факту підкреслює дослідник В.Пахаренко, аналізуючи роман І.Микитенка “Брати”: “...ніщо не в силі похитнути Прохорову танатичну віру в сакральність світу-заводу” [11, 41]. Елементи сакралізації заводу виявляються й при зіставленні його з образом храму – найбільш сакрального дескриптора універсалії дому: “Туральня гордовито, як храм, піднесла димаря до хмар і з презирством дивиться на приплесканий до землі шкільний будинок” (О.Слісаренко) [14, 128].

Експлікація універсалії заліза нерідко супроводжується кореляцією з іншими культурно-історичними інваріантами, зокрема універсалією села, степу та ін. Їх співвідношення може трактуватися як у позитивному ключі – в контексті можливості комунікації “місто-село” (так, у повісті “Брати” І.Микитенка” наголошується на можливості єдності між елементами опозиції “земля-залізо”, або “місто-село”: брати розмовляли, “...і в тому білому гарті стремлінь і прагнень – землі й заліза – народжувалась сильна єдина істина...” [11, 291]), так і в негативному – в антитетичних відношеннях, як, наприклад, в О.Копиленка: “Я не любив машин і фабрик. Чорними перстами якогось безвихідного прокляття вони лягли на наших незайманих колись степах...” [5, 342].

Поряд з універсалією заліза цивілізаційним інваріантом в прозі 20-30-х рр., щоправда, лише в романі Д.Бузька “Кришталевий край”, виступає категорія скла. Реактуалізація скла пов’язана із переосмисленням міфологічної традиції (кришталь, скло – часто вживані елементи казок, де вони виступають символами душевної чистоти, світла, а також як втілення універсалії безсмертя через моделювання ідеального майбутнього) та артикуляцією сцієнтичного міфу у зв’язку із активізацією спрямованості на наукову сферу, що сприяє опануванню (не взаємодії, а саме агресивному опануванню) дійсності, природного світу.

У нових міфологічних параметрах скло також виступає символом чистоти, світла, тобто є дескриптором універсалій життя та безсмертя: “Скло, як тільки його винайшли, відразу стало символом чистоти й здоров’я. Чи ж можна собі уявити посуд більш гігієнічний за скляний? Його

рівна блискуча поверхня – фортеця проти нападів бруду й бактерій. Крім того, скло – рідний брат сонцю, рідний брат світлу. Світло й скло – близнята. Де скло, там і світло. А сонце, а світло – лютий ворог усіх хвороб. Сонце, світло – джерело життя й здоров'я” [1, 132]. Цей новий матеріал також, як і залізо, протистоїть каменю, який у цьому випадку має семантику традиційності: “Кришталевий край (...) тут зовсім немає старих кам'яних міст. Тут усе нове. Нове, кришталеве життя...” [1, 138]. Крім того, у романі Д.Бузька “Кришталевий край” скло виступає як нова цивілізаційна універсалія майбутнього.

Отже, головними цивілізаційними універсаліями в прозі письменників 20-30-х рр.

XX ст. є константи “гроші” і “залізо”. Універсалія грошей практично завжди корелює з онтологічним інваріантом смерті. Універсалія заліза частіше має вітальну та імортальну семантику. Вона реалізується через такі основні дескриптори, як машина, завод, залізниця, зброя та ін. На хвилі побудови нового постреволюційного світу відбувається сакралізація певних реалій, зокрема машини і заводу. Експлікація універсалії заліза може супроводжуватися також кореляцією з іншими культурно-історичними інваріантами, зокрема універсалією села, степу та ін.

Література

1. Бузько Д. Кришталевий край. – К.: Молодь, 1959. – 140 с.
2. Винниченко В. Лепрозорій: Роман // Вітчизна. – 1999. – № 1-2.
3. Ігнатенко М. Машина як творець нового “духу часу” (і про зняття одного табу в літературі) // Слово і час. – 2004. – № 12. – С. 7-19.
4. Ірчан М. Твори: В 2-х т. – К.: Дніпро, 1987. – Т.2: Спогади; Повісті; Новели; Оповідання; Публіцистика. – 480 с.
5. Копиленко О.І. Буйний хміль: Роман; Повість; Оповідання. – К.: Дніпро, 1990. – 416 с.
6. Копиленко О. Твори. – К.: Рух, 1932. – Т. 1. – 276 с.
7. Косинка Г.М. Заквітчаний сон: Оповідання, спогади про Григорія Косинку. – К.: Веселка, 1991. – 287 с.
8. Культурологія. XX век: Энциклопедия: В 2 т. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т.2. – 447 с.
9. Лісовий В. “Культура” і “цивілізація” (концептуально-семантичний аналіз) // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С.19-44.
10. Любченко А. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 520 с.
11. Микитенко І. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1: Прозові твори. – 460 с.
12. Панч П. Твори: У 5 т. – К.: Держ. вид. худ. літ., 1961. – Т.1. – 484 с.
13. Пахаренко В. Поєдинок з Левіяфаном. Міт і псевдоміт в українській літературі 20-х років // Українська мова та література (Додаток). – 1999. – № 25-28. – 88 с.
14. Слісаренко О. Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. – К.: Дніпро, 1990. – 557 с.
15. Смолич Ю. Сорок вісім годин. – Харків: Радянська література, 1933. – 564 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М.: Мысль, 1998. – Ч. 2: Всемирно-исторические перспективы. – 606 с.
17. Яновський Ю. Твори: В 5-ти т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1983. – 424 с.